

Розділ п'ятий. РЕЛІГІЯ В ЇЇ ІСТОРІЇ

5.1 Олег ШЕПЕТЯК. МОНОТЕЇСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ В ЄГИПЕТСЬКІЙ РЕЛІГІЇ ДОДИНАСТІЙНОГО І РАНЬОГО ДИНАСТІЙНОГО ПЕРІОДІВ

Анотація. У статті проведений аналіз релігії Стародавнього Єгипту та доводиться наявність в ній чітких монотеїстичних тенденцій. Стаття присвячена короткому огляду історичних віх єгипетської культури, розгляду її літературних здобутків та аналізу ранніх вірувань, в центрі яких стоять постаті Гора і Сета, а також інших божеств, які стараннями пізньої міфотворчості були з ними пов'язані.

Ключові слова: Єгипет, релігія, монотеїзм, Гор, Сет.

Oleh Shepetyak. Monotheistic tendencies of Egypt's religions of the pre-dynastic and early dynastic period. The study analyzes the religion of ancient Egypt, and it proved the presence of a clear monotheistic tendencies. The article provides a brief examination of the historical landmarks of Egyptian culture, its literary achievements inspection and analysis of earlier beliefs, which are at the center of the personality of Seth and Horus, and other deities who have the zeal of the late myth associated with them.

Keywords: Egypt, religion, Horus, Seth.

Актуальність дослідження. Єгипет – це культурний ареал, сформований довкола ріки Ніл, яка стала символом єгиптян. В цьому ареалі зародилася цивілізація, що дала світові не тільки величні піраміди, а й багату духовну традицію, вплинувши на подальший розвиток людства. Впродовж кількох тисяч років до Різдва Христового єгиптяни вели інтенсивний релігійно-філософських пошук, намагаючись відкрити для себе і світу Бога. Історичні перипетії внесли в цей пошук свої корективи, змушуючи єгиптян пристосовуватися до цивілізаційних метаморфоз. Феномен єгипетської релігії став предметом багатьох досліджень, які часто суперечать одні одним.

У радянському релігієзнавстві вкоренилося догма, що єгипетська релігія є політеїстичною. Проте тексти пірамід та народної мудрості Єгипту, а також дослідження єгипетської релігії, проведені вченими, які безпосередньо брали участь у розкопках та розшифровці текстів, свідчать про те, що єгипетська релігія – це значно складніший феномен.

Перед нашим дослідженням стоїть **завдання** показати складність єгипетської релігії та виокремити в ній монотеїстичні тенденції, які стають очевидними при детальнішому їх розгляді. Для проведення дослідження ми звернулися до численних напрацювань німецьких, французьких та радянських єгиптологів, а також до самих текстів давньоєгипетської літератури.

Впродовж кількох тисяч років єгипетська культура витворила **цікаву літературу**. Єгиптяни користувалися ієрогліфами, якими писали на стінах пірамід та храмів, а також на папірусі. Серед записів єгипетської давнини зустрічаються багато магічних, біографічних та історіографічних текстів. Деякі тексти представляють особливу цінність. У XXII-XXI століттях до н.е. виникла "Розмова втомленого жити зі своєю душею". В цьому діалозі автор викладає свої нарікання на падіння моралі його часу та безсенсовність життя. Єдину надію він покладає на потойбічне життя та відхід із цього світу. Його душа заперечила йому, кажучи, що людина не знає, як буде після смерті, а тому потрібно, наголошує, дбати про земне життя і насолоджуватися кожною миттю перебування у цьому світі. З XXVI-XX століть до н.е. походить папірус *Весткар* – збірник повчальних казок і оповідань. Список легендарних і реальних правителів міститься у Туринському царському папірусі. В пірамідах поблизу покійника розміщували тексти, завданням яких було допомогти померлому пройти митарства. Ці тексти зібрані у "Книзі мертвих".

Важливими з точки зору релігієзнавства елементом літературної спадщини Єгипту є збірники народної мудрості. Такі твори писалися в усі епохи історії Єгипту. В більшості вони мають форму звертання батька або вчителя до дітей або нащадків з метою дати їм добрі

уроки життя. В період давнього царства (III-VI династії, 2780-2260 роки до н.е.) виникли *Слова Імготена*, будівника найстаршої Єгипетської піраміди в Саккарі. Слова Цей твір, на жаль, не зберігся до нашого часу. До цієї ж епохи належать також *Слова Дідефгора*, сина фараона Хеопса (IV династія), до свого сина Аутібре, в яких він повчає про сім'ю, власний дім та гріб.

Найстаршим текстом цього типу, який зберігся повністю, є *Слова Птагготена*, який був візиром фараона Ісесі (V династія). Птагготеп повчав своїх послідовників щодо службової ієрархії, гостинності, жінок, дітей. Зі *Слів Катемні*, візира фараона Снофу (IV династія) збереглося лише закінчення. В епоху першого міжцарства та середнього царства (VII-XI династії, 2260-2130 роки до н.е.) з'явилися *Слова до фараона Мерікаре* (X династія) його батька, в яких автор дає настанови щодо правильного управління державою, правильної мови, судової системи тощо. Схожим змістом наповнені *Слова фараона Аменемгета I* (XII династія). Слова Мерікаре та Слова Еманемгета класифікують як політичні трактати, позаяк вони покликані легалізувати владу цих фараонів. До політичних трактатів відноситься також *Вчення Сегетеп-іб-Ре*.

Іншою є мета *Слів Хеті*. Перша частина трактату перелічує всі професії та критикує їх на тій основі, що представники жодної з них, окрім чиновників, не можуть карати; друга частина присвячена роздумам про шкільне навчання. Нове царство і пізній час (XVIII-XXX династії, 1580-332 роки до н.е.) також збагатили цей літературний жанр. *Слова Анії до свого сина*, присвячені родинним відносинам, ставленню до друзів і ворогів. Богослужбовим ритуалам присвячені *Слова Аменемопе*. Ця сама тема розгортається у *Словах Анх-Шешонкі*, священика храму Ра в Геліополі з VI століття. Перелічені тексти є збірками народної мудрості, численних порад та наставницьких текстів. Незважаючи на те, що для сучасного читача ці тексти охоплюють світські теми, в час їх написання якогось розрізнення між світським і духовним ще не було.

Основна цінність єгипетських літературних текстів у тому, що вони зображають релігійну віру єгиптян різних епох та різних соціальних верств. Збірники народної мудрості не є богословськими трактатами, тому у них неможливо зустріти складних спекуляцій, проте вони наповнені релігійною дійсністю. Основним, що не можливо не помітити в цих текстах є те, що в них ведеться мова не про окремих представників пантеону, а про Бога як одиницю. Це беззаперечне свідчення єгипетської літературної історії дало дослідникам підстави стверджувати, що релігія Стародавнього Єгипту містила монотеїстичні тенденції²⁷⁹. Деякі вчені на основі ґрунтовних досліджень наголошували: "Чистий монотеїзм є панівною формою всієї єгипетської релігійності від початку історичного часу Єгипту"²⁸⁰, "в Єгипті монотеїстичні тенденції завжди належали до філософських і богословських спекуляцій"²⁸¹.

Монотеїзм єгипетської релігії засвідчується також офіційними міфами. Археологам вдалося віднайти три єгипетські розповіді про створення світу: у Геліополісі, Геракліополісі та Мемфісі. Усі вони одноставно говорять про Єдиного Бога, який сотворив усіх інших духів. Зокрема, в геліопольській розповіді Бог-Ра промовляє: "Я почав існувати і почали існувати всі сутності... Я сотворив всі образи, будучи єдиним"²⁸². У мемфіській розповіді говориться про Птаха (Бога міфології Мемфісу): "Той, хто створив Атума і витворив богів"²⁸³. Гераклеопольська розповідь каже: "Він сотворив небо і землю... Він знищив хаос води, Він сотворив повітря"²⁸⁴. Відношення між Єдиним Богом і багатьма богами

²⁷⁹ Otto E. Monotheistische Tendenzen in der ägyptischen Religion // Die Welt des Orient.-Göttingen, 1955.- Nr2. - С.99-110.

²⁸⁰ Spiegel J. Das Wesen der ägyptischen Hochkultur. – Heidelberg, 1953. - С.86.

²⁸¹ Holsten N. Monotheismus und Polytheismus. // Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Bd. IV. – Tübingen, 1960.

²⁸² Матье М. Древнеегипетские мифы. – Москва-Ленинград, 1956. - С.83.

²⁸³ Там само. - С.84.

²⁸⁴ Там само.

єгипетського пантеону також знайшли своє пояснення в єгиптології: "Боги, присутні поряд із Богом-Творцем є лише наче рангами святих у християнстві"²⁸⁵.

Не всі дослідники погоджувалися, що древньою формою єгипетської релігії був монотеїзм. Деякі з них ²⁸⁶ визнавали існування у Стародавньому Єгипті віри в Бога-автора. За цією теорією Бога-Творця потрібно повністю відмежувати від усього пантеону. Бог створив богів і світ і при цьому залишається трансцендентним щодо них, але керує всіма своїми творіннями через Ним установлений Закон. З цієї теорії випливає, що слова "Бог" і "бог" мають абсолютно різне значення, і перебувають на різних ступенях буття. Фактично, сучасному поняттю "Бог" відповідає тільки Бог-автор, усі інші є тільки сотвореними допоміжними духами.

Сьогодні неможливо реконструювати прадавню історію Єгипту. Все, що відбувалося давніше, аніж 3000 років до н.е., покрите мрякою давнини. Проте Єгипет історичних часів зберіг багато елементів, які можуть дещо розкрити завісу незнання. Серед іншого Єгипет зберіг чіткий адміністративний поділ: Верхній Єгипет складався з 22 номів, а Нижній – із 20. Кожен ном мав свої культурно-релігійні особливості. Видається вірогідним, що кожен ном склався на основі заселення певної території одним праєгипетським племенем. Не можна не охопити увагою той факт, що в історичні часи в кожному номі домінував культ одного із богів єгипетського пантеону. Це нашоує на думку, що кожне праєгипетське плем'я іменувало Єдиного Бога якимось конкретним іменем. В результаті злиття номів, релігії різних номів перепліталися; внаслідок цього формувалися пантеони, в яких Верховним Богом ставав Бог домінуючого племені. Не виключено, що в одному номі могли зливатися кілька племен, а Бог домінуючого із них ставав захисником ному. Цим пояснюється той факт, що в деяких номах, окрім домінантного Бога, зустрічаються згадки про мало відомі божества. Також не можна виключити фактор міграції, з якою переносилися й вірування.

Найдавнішим центром єгипетської культури стало місто Нехен (грецькою – Іераконполіс). Історія цього міста сягає бл. 4000 року до н.е., коли тут з'явилися перші поселенці. У 3800-3500 роках поселення сформувалося у місто, яке славилось виробництвом кераміки. У 3500-3200 роках до н.е. Нехен був столицею Верхнього Єгипту. До 2900 року місто зберегло промислову гегемонію, а згодом втратило провідні традиції, перетворилося у провінційне містечко і поступово зникло, залишивши після себе незнищений вплив на староегипетську культуру. Саме в Нехені починається історія Єгипту і його перші фараони. Про перших фараонів, які правили у Нехені, не залишилося жодних відомостей. Перші три фараони, які фіксуються до 0-династії, правили у 3300-3250 роках до н.е. А 0-династія опинилася на троні в Нехені у 3200 році до н.е., тобто 1200 років після заснування тут першого поселення. Про перше тисячоліття історії Нехена невідомо нічого. З часу 0-династії, яка перебувала на троні до об'єднання Верхнього і Нижнього Єгиптів, тобто до 3000 року, збереглися імена фараонів і скромні записи у їхніх гробницях. Майже усі імена фараонів 0-династії містять у собі ім'я бога Гора. В цей час сформувалося переконання, що фараон є земним втіленням Гора. Це переконання існувало аж до 4-династії, коли фараона почали пов'язувати з Осірісом.

З часом склалася традиція, за якою фараони приймали п'ять імен: 1) особисте ім'я, яке фараон отримував при народженні; 2) тронне ім'я, яке отримували фараони, починаючи від 4-династії, коли вступали на трон; 3) додаткове ім'я, або прізвисько, яке додавалося до імені фараона від часу 0-династії; 4) золоте ім'я, походження якого невідоме, однак є підстави припускати, що воно сформувалося у процесі об'єднання культу Гора з солярними богами; 5) ім'я Гора, яке носили вже фараони 0-династії. Відтак найдавнішими серед імен фараона були ім'я Гора та додаткове ім'я. Так, перший фараон 0-династії називався Гедю-Гор. У його імені присутнє ім'я Гора та додаткове ім'я Гедю, за допомогою якого його можна відрізнити від інших фараонів, які також іменувалися Гором, зокрема від його наступника, якого звали

²⁸⁵ Junker H. Die Pyramidenzeit. Das Wesen der altägyptischen Religion. – Zürich, 1949. - С.85.

²⁸⁶ Söderblom N. Das Wesen des Gottesglaubens. Untersuchungen über die Anfänge der Religion. – Leipzig, 1926. - С.79-107; 19.

Ні-Гор. Іншими словами: до імені фараона просто додавали ім'я Гор, щоби показати, що фараон є Гором, який воплотився.

В епоху Середнього Царства (XI-XII династії) культ Гора, який зародився в Нехені, (III ном Верхнього Єгипту) поширився в I (Та-Сеті), II (Учес-Гор) та XI (Са) номах Верхнього Єгипту. В епоху греко-римського панування його культ поширився також у XVI номі Верхнього Єгипту (Махедж) та XIV номі Нижнього Єгипту (Хенті-Іабті). У місті Едфу (II ном Верхнього Єгипту), в якому статус Гора рівнявся до його статусу в Нехені, в епоху Птолемеїв був збудований найбільший храм Гора. В епоху Птолемеїв Гора ототожнювали з грецьким богом Аполлоном, а місто Едфу греки називали Велике місто Аполлона²⁸⁷.

У міфах Гор зображений як борець проти Сета. Один із міфів розповідає, що Сет убив Осіріса і розкидав частини його тіла по світу. Зранена болем Ізида, сестра і дружина Осіріса, збрала його останки та зробила з них першу в історії мумію. Тоді вона зійшла на нього у вигляді сокола, завагітніла і народила Гора. Гор здолав Сета і воскресив Осіріса. Після поразки в битві з Гором Сет поселився в пустелі, оскільки там немає життя. Ранні християнські монахи, поселяючись в єгипетських пустелях, аргументували це тим, що вони йдуть у володіння диявола, щоби там його здолати. Інколи Сет ототожнювався зі змієм Апопом (грецькою - Апофіс), який щоночі боровся проти Ра, коли той спускався у царство мертвих. Серед надписів, розташованих у пірамідах, наявні багато заклинань, які повинні звільнити душу померлого від Апопа. Апоп-Сет був противником людей і ворогом померлих. Єгипетське мистецтво зображало Сета як людину з головою тварини, яка не зустрічається у природі. Зі Сетом пов'язували погану погоду, а грім був його голосом. Сет також ототожнювався із хаосом. В більшості випадків, якщо міфи розповідають про боротьбу двох богів, то це слід сприймати як розповідь про боротьбу двох народів, якими сповідувалися ці боги.

Археологія дає підстави вважати, що культ Сета зародився ще в накадійській культурі. Про зародження культу Сета нічого невідомо, однак якщо цей культ зародився ще в накадійській культурі, то він міг витіснитися пізнішими культурами, які поступово затирали його первісне значення. Неодноразово боги попередніх культур отримують у міфологіях пізніших народів роль злих богів. Ймовірно, що так сталося й зі Сетом. Можливо, що міфи змальовують його як втілення зла тому, що він бог тих народів, з якими єгиптянам прийшлося боротися за територію, і як подоланого Гором, оскільки єгиптяни перемогли тубільців. Зображення Сета присутнє на жезлі фараона Скорпіона I ще до 0-династії. Це означає, що в той час Сет не вважався злим. Ким були представники накадійської культури – праєгиптянами чи представниками іншого етносу – сказати важко. Деякі вчені вважають, що міф про боротьбу Гора і Сета – це міфологізована розповідь про війну Верхнього (Південного) і Нижнього (Північного) Єгиптів. Об'єднання Єгипту відбулося бл. 3000 року до н.е. стараннями фараона Менеса, засновника I династії. Менес був правителем Верхнього Єгипту; він завоював Нижній Єгипет і в такий спосіб об'єднав державу. Сет міг бути богом Нижнього Єгипту, тоді коли Гор – Верхнього. Війна двох Єгиптів відобразилася у міфі про боротьбу двох богів. Після об'єднання двох Єгиптів свідомість єгиптян, яка ще зберігала монотейстичний дух, не могла поставити двох богів поряд. Єдиним можливим співвідношенням між ними стало розташування їх по різних полюсах дуалістичної схеми. Гор став богом добра, життя, світла, порядку, а Сет – богом зла, смерті, темряви, хаосу.

Проте ставлення до Сета не завжди і не повсюдно було негативним. В деяких міфах він замальовується як бог, який разом із Ра пливе в його човні та захищає Ра від злих намірів Апопа. В Єгипті зустрічаються пробіски культу Сета. Ситуація навколо постаті Сета кардинально змінилася, коли центр імперії перенісся на Північ. Під час гіксоської окупації Єгипту (XV династія) столицею окупованих територій стало місто, яке греки називали Аваріс, а єгиптяни Гут-Варет. В цьому місті, як на всій території поширення влади гіксосів, процвітав культ Сета. Сет був головним богом, який витісняв усіх інших богів єгипетського пантеону. Після перемоги над гіксосами фараона Ягмоса I у 1539 році до н.е. його XVIII династія була змушена відновлювати державу, і менше уваги приділяла культу Сета.

²⁸⁷ Kurth D. Edfu. // Encyclopedia of the archaeology of ancient Egypt. – London, 1999. - С.269.

Кінець династії ознаменувався реформою Ехнатона та встановленням чистого монотеїзму. XIX династія, основним завданням якої було відновити давні культу після реформи Ехнатона, вклала немало праці у реставрацію храмів різних богів. Культ Сета при XIX-XX династіях процвітав. В честь цього бога не тільки будувалися храми, а й два фараони XIX династії мали ім'я Сетос і засновника XX династії звали Сетнахт, тобто носили імена в честь Сета.

Синкретична міфологія поєднала Гора і Сета з Осірісом. Центром його культу було місто Абідос, яке знаходилося у VIII номі Верхнього Єгипту. Абідос не був столицею йому, але він був важливим містом, оскільки притягував прочан до святинь Осіріса. Осіріс – це грецьке ім'я бога, якого єгиптяни називали Уріс. Тексти пірамід називають Осіріса "богом Півночі", хоч його культ був більше поширеним на Півдні Єгипту. Його традиційно пов'язували з опікою над мертвими, муміями та царством мертвих. Його зображали з людським обличчям зеленого або чорного кольору як символ життя і землі.

В Ранньому Царстві значення Осіріса не було високим, а фараон вважав себе йому рівним. Однак оскільки Осіріс заопікувався мертвими, народ оточив його високою пошаною. В Середньому Царстві фараони вже визнавали Осіріса вищим від себе. Синкретичні міфи описують, що в Осіріса є брат Сет та сестри Нефтіда і Ізида; остання є також його дружиною. Сет вбив Осіріса і розкинув частини його тіла по різних частинах землі. Ізида збрала його тіло та створила першу в історії мумію, завагітніла від нього і народила Гора, який воскресив Осіріса. Цей міф ліг в основу містерій в честь воскресіння Осіріса, які відбувалися в Абідосі щорічно.

Походження богині Ізиди (давньоєгипетською - Асет) встановити важко. Популярною вона стала аж в епоху VI династії завдяки її ролі в міфі про Осіріса. Саме вона зробила мумію Осіріса та народила Гора. Відтоді Ізиду називали "мати-богиня", хоча деякі інші міфи розповідають, що матір'ю Гора була Хатор²⁸⁸. З Ізидою пов'язаний ще один міф. Одного разу Ізида нібито підслала до Ра змію, яка його вкусила. Коли він хворів від укусу змії, Ізида запропонувала допомогу взамін на те, що Ра повідомить їй своє ім'я. Знати ім'я у давньому уявленні означало знати сутність. Ра назвав Ізиді своє ім'я, а вона спасла його від укусу змії. Володіючи іменем Ра, Ізида стала носієм всезнання, що дало їй можливість заявляти: "Я – Ізида, магічний дух, і я маю більше мудрості, ніж будь-який інший бог"²⁸⁹. Це зробило її центральним персонажем пізніших езотеричних культів. Ізиду зображали стоячи або сидячи, часто з дитиною (Гором) на руках. В час, коли Ра хворів, люди, побачивши його слабкість, проявили йому непокору. Розгнівавшись на людей, Ра вислав своє Око, щоби покарати людей. Око Ра винищувало непокірних, але Ра, побачивши страждання людей, змилосердився над ними і відкликав Око. Око Ра замальовується в різних міфах як Хатор (богиня жіночності і краси, яка інколи виступає як дочка Ра), або рідше як Сехмет (богиня війни і спеки), Баст (богиня світла) і Ваджет (богиня-змія, яка охороняє Нижній Єгипет). В сучасності Око Ра стало символом масонства і зображення Всевидячого ока Бога.

Захисником померлих і охоронцем могил міфи зображали Інпу (грецькою: Анубіс). Міф описує, що Нефтіда закохалася в Осіріса і народила від нього Анубіса. Щоби уникнути покарання від свого чоловіка Сета (далеко не всі міфи змальовують Нефтіду дружиною Сета), вона сховала сина подалі від його очей. Анубіса знайшла Ізида, яка виховала його. В міфах Анубіс допомагає Ізиді збирати і муміфікувати Осіріса. Анубіс спасає живих від темряви незнання, а мертвих проводить крізь темряву царства мертвих. Цей образ Анубіса привабив до його постаті шанувальників езотерики. Оскільки Анубіс освітлює дорогу померлим, він асоціюється з зорею Сириус. Анубіс зображувався як людина з головою чорного шакала або пса. Центром його культу було місто Кинополіс, що означає *місто псів*. Вірогідно, що саме там і сформувався його первісний культ.

²⁸⁸ Eilenstein H. Isis: Die Geschichte der Göttin von der Steinzeit bis heute. - Norderstedt: Books on Demand, 2011. - С.9-10.

²⁸⁹ Münster M. Untersuchungen zur Göttin Isis vom alten Reich bis zum Ende des neuen Reiches. – Berlin, 1968. - С.193-195.